

*В.М. Щербина,
канд. соціол. наук*

*Viktor M. Shcherbyna,
Ph.D. in Sociology*

ОБРАЗИ “ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА” ЯК ОБ’ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Abstract. From the viewpoint of sociological theory, the conceptions of the “informational society” are considered as fragments of the new image of a society in sociology.

Можливість наукового дослідження соціальних процесів є похідною від базових уявлень про них як особливий предмет, особливу цілісну реальність. Система соціологічних понять та категорій формується в процесі розгортання парадигмальних дослідницьких проектів в контексті реалізації проектів соціального перетворення. В цій системі важливе місце посідають образи суспільства, які виступають своєрідним гносеологічним ресурсом для розвитку теорії на парадигмальному рівні – змістовність цих образів визначає ступінь варіативності теоретизування та його горизонти.

Питання про те, що собою являє сучасне суспільство, надзвичайно складне, і його не можна ігнорувати або обходитися парою-трійкою банальних фраз на тему, як би ми ще могли назвати те, що будуємо. Однією з новітніх концептуалізацій образу суспільства є створення теорій “інформаційного суспільства”, що стають все більшою мірою предметом розгляду соціологів.

Аналізуючи останні доробки з цієї проблематики слід сказати, що останнім часом соціологічні дослідження проблем інформаційного суспільства значно розширилися, виникли нові його концептуалізації. Найбільш відомі представники цього напрямку – Д. Белл, А. Турен, П. Серван-Шрайбер, Ю. Габермас, Н. Луман, Д.К. Гелбрейт, М. Кастельс, Ф. Фукуяма, Ф. Уєбстер. Можна також констатувати, що становлення Інтернету ініціювало появу нової хвилі концептів «інформаційного суспільства», орієнтованих не стільки на майбутнє, скільки на потреби врядування сьогоденням. Останні теоретичні розвідки С. Леша, В. Іноземцева, Т. Стоун’ера, А. Ракітова схиляють до того, що інформаційне суспільство слід вивчати, базуючись на нових фундаментальних уявленнях про суспільство взагалі.

Разом із тим слід зауважити, що теорії формування інформаційного суспільства розглядаються найчастіше з точки зору їх продовження, розбудови та вдосконалення, тобто у напрямі розкриття їх внутрішнього потенціалу. Однак

багато з них виникали поза предметним полем соціології, несуть у собі частковість економічних або технологічних підходів. Звідси виникає проблема: соціологічний аналіз концепцій “інформаційного суспільства” є орієнтованим на продовження практик теоретизування, а також на образи суспільства, що не є притаманними цій науці. Що робити соціологам: визнати новітні образи “інформаційного суспільства”, змінивши власний образ суспільства, або ж критично відкинути їх, виходячи з їх частковості та непослідовності?

Концептуалізація характеру і напрямів суспільних змін відбувається як їх рефлексивний елемент, тобто у просторі й часі єдиний образ того суспільства, яке виникає у наш час, створюється з позицій різних соціальних суб’єктів, що формується у перспективі їхніх інтересів. Процес побудови “нового суспільства” є процесом інтеграції інтересів різноманітних суспільних груп, які виникають у контексті соціально-історичних змін сучасності. Тому концептуалізація образу суспільства, що виникає, відбувається насамперед шляхом фіксації окремих його сторін у теоретичних образах, які створюються соціальними теоретиками, що уособлюють у своїй діяльності перспективи розгортання нових суб’єктів соціальної взаємодії. Виходячи з цього, новітні концептуалізації суспільства слід розглядати як моменти єдиного, цілісного процесу, що має призвести до створення нового цілісного образу суспільства. Концептуалізація ця йде практично в усіх галузях суспільствознавства, але інтегративного, цілісного характеру вона може набути лише у предметному полі теоретичної соціології, оскільки остання передбачає створення такої картини соціальної взаємодії, яка не ігнорувала б жодної з її сторін та не редукувала б різноманітні за характером соціальні відносини до одного з її різновидів.

Одним з новітніх концептуальних просторів, що виник із початком суспільних змін, які визначають найактуальніші риси сучасності (або постсучасності) є низка теоретичних побудов, відомих як теорії постіндустріального та інформаційного суспільства, а також пов’язані з ними так звані постмодерністські та критичні теорії.

Кожна з них являє собою певний образ суспільства, що виникає, – образ досить неоднозначний та частковий. Останні обставини обумовлені несформованістю рис нового суспільства, їх історичною невизначенністю. Створення нового образу суспільства є завданням насамперед практичним, тому що це дозволяє побачити характер того простору, який виникає на кожному етапі суспільних змін. Таке бачення дозволить бути свідомим актором соціальної взаємодії, а не лише сліпим “співучасником” розгортання подій, який значення останніх розуміє крізь історично застарілий і тому вузький набір соціальних ідентифікацій.

Метою пропонованої статті є розгляд специфіки образів суспільства, які виникли в процесі інформатизації суспільства, та спроба аналізу теоретичних напрямів їх узагальнення.

Починаючи з другої половини 1960-х рр., як модифікація концепцій постіндустріального суспільства у ряді країн стали розвиватися концепції “інформаційного суспільства”. Останнє виступило своєрідною ідеологією, у рамках якої осмислювалися соціальні трансформації ряду західних держав 70–

80-х рр. минулого сторіччя. Так, Даніел Белл зазначав, що “інформаційне суспільство” є чимось у реальності нездійсненним, його слід розуміти як своєрідну утопію. Основні риси нового суспільства цей соціальний теоретик (а також його певною мірою послідовники – П. Дракер, Р. Райх) розглядає у площині змін сфер зайнятості. Зміни у структурі зайнятості, а саме формування та домінування в ній “інформаційної сфери”, зниження зайнятості населення у сфері фізичної праці, розглядаються цими теоретиками як підстава говорити про “інформаційне суспільство”. Інакше кажучи, суспільство є інформаційним, якщо “у сфері праці домінуючою є група тих, хто працює у сфері інформації” [1].

Згодом у таких теоріях акцент змістився з власне інформаційних та комунікативних технологій на появу людей, що здатні вести новий спосіб життя – інформаційний. Саме вони – дизайнери, дилери, ніш-файндери та інші “креативщики”, створюють діючу силу сучасного суспільства, насамперед його економіки. За такою логікою ці “символічні аналітики”, “експерти”, “інформаційні працівники” предметом своєї праці мають інформацію, а тому суспільство є інформаційним. Так, Ч. Лідбітер пише, що соціальний статус створюється нині не за рахунок “фізичних зусиль”, а “ідеями, знаннями, навичками, талантом та креативністю” [2].

Таким чином, один з перших образів суспільства, що виникало, був побудований на фіксації змін у сфері трудових ресурсів і зайнятості – звідси основним соціальним суб’єктом бачилися спочатку ті, хто працював у сфері інформації, а згодом – ті, чия праця потребує створення та використання інформації. Представники індустріальної сфери та аграрного сектору з такої точки зору відтісняються на другий план.

У період 70–80-х рр. в умовах енергетичної кризи, яка охопила провідні західні країни, інформатизація виступала засобом створення нового техногенного середовища, заснованого на використанні наукомістких ресурсозберігаючих технологій. Це середовище передбачало більш високий рівень координації всіх складових соціуму за рахунок автоматизації певних ланок соціальної організації та більш ефективний механізм використання наукового знання, його наближення до процесів виробництва. Обидва ці завдання вирішувалися за рахунок створення нової, заснованої на використанні комп’ютерної техніки технології оперування інформаційними процесами. Така специфіка призводить до того, що головні соціальні перетворення вбачалися творцями концептуального образу “інформаційного суспільства” (найбільш відомим із яких був Алвін Тофлер) як пов’язані з технологічними інноваціями – поширенням телебачення, супутникових технологій, впровадженням кіберкомунікаційних мереж та комп’ютеризацією. Такий підхід до створення нового образу суспільства можна назвати “технологічним”. Згідно з ним соціальну структуру, групування та особливості соціальної взаємодії визначають технології, типи яких змінюють один одного революційним шляхом. Футурологічна концепція А. Тофлера передбачає, що ми живемо в епоху інформаційної революції (“третьої хвилі” технологічних інновацій, яку неможливо зупинити), через засвоєння результатів якої сформується новий життя.

Нове суспільство, згідно з таким підходом, формується в результаті поширення електронної пошти, систем онлайн-комунікації, інших комп'ютерних технологій, що створюють нові соціальні простори – “інформаційні супермагістралі”, взаємодію в яких людство ще буде освоювати [3].

Поширення технологій внутрішньодержавного, міжнародного та глобального обміну інформацією між банками, корпораціями, державними й недержавними організаціями та окремими особами призводить загалом до того, що “прогрес у телекомунікаціях ... нав'яже світу, який нічого не підозрює, новий порядок ... і той, кого ці магістралі обійдуть стороною, зазнає цілковитого краху” [4].

Таким чином, наступний образ нового суспільства формується як такий, де трансформовано само соціальне середовище і домінуючі соціальні групи виникають на основі “інформаційних магістралей”. Загалом така логіка передбачає, що решта людства, перетворюється на єдину, позбавлену актуальності масу, але самі популяризатори розглянутого вище підходу не роблять такого висновку, залишаючи власний (назвемо його “технологічним”) образ суспільства досить невиразним та туманним. Розглядаючи цей підхід, важко позбавитися спокуси провести паралель з логікою, згідно з якою вдосконалення знаряддя праці автоматично веде до вдосконалення суспільства, а тому слід більше думати про різці та перемикачі, ніж про людину. Така позиція була характерною для часів індустріалізації, й один із яскравих прикладів такого підходу продемонстровано Й. Сталіним у його знаній праці “До питань ленінізму”.

Ф. Махлуп у 1962 р. [5] запропонував ще один варіант концепції “інформаційного суспільства”, котрий базувався на тому, що інформаційна сфера змінює свою економічну цінність. Дещо пізніше М. Порат доповнив цей популярний нині серед економістів підхід, запропонувавши розрізнити первинний та вторинний інформаційні сектори економіки. Проаналізувавши національну статистику США, він приходив до висновку, що ця країна є інформаційним суспільством, позаяк у ній “головне місце займає діяльність з виробництва інформаційного продукту та інформаційних послуг, а також суспільне й приватне (вторинний інформаційний сектор) діловодство” [6]. Критики такого підходу слушно зауважують, що досить важко встановити, що саме слід відносити до сфери інформаційних послуг. Наприклад, риття траншеї для прокладки силової електричної мережі на заводі не слід відносити до них, а таке ж риття для прокладки телефонної – слід. Неясно також, як соціологічно дослідити частку інформаційних послуг, що надаються у вторинному секторі, – наприклад, під час виконання виробничих операцій на фабриці. Таким чином образ “інформаційного суспільства”, розроблений з використанням економічних критеріїв, є теж досить неадекватним.

Інформатизація суспільства дуже яскраво проявила себе також у галузі культурного життя – останні десятиліття минулого сторіччя характеризувалися так званім “інформаційним вибухом”. Ще ніколи людство не жило за наявності такої кількості музики, візуальних та знакових зображень. Усе це формує ціле середовище, за межі якого сучасній людині вийти доволі важко. Доступ до

різноманітних культур значно розширився, з'явилися нові засоби трансляції культурних артефактів – мультимедійні, що поєднують у собі окремо існуючі раніше елементи (створюючи ефект мультикультурності), надають можливість людині існувати в культурних потоках в інтерактивних режимах. Процеси культурного життя пришвидшуються, активізуються, охоплюють значно більші соціальні групи, ніж це було раніше. Відбуваються якісні зміни культурного життя, рівні культури змішуються, і ми є свідками того, як посилюються значення одних її елементів (наприклад, зачіски, макіяжу або одягу) та зменшуються – інших (наприклад, особистих вірувань або постійної належності до певної групи). Загалом життя значно символізується, а сам світ символів набуває статусу незалежного. Інформації стає все більше, а смислу все менше – говорить про це Ж. Бодрійар. Сенси стають не відповідностями “чогось” у культурному житті, а “чимось”, що існує саме по собі, стають “гіперреальністю”, що позначає сама себе. За допомогою виробництва цієї гіперреальності відбувається врядування суспільством. Як пише М. Фуко: “Насправді влада виробляє. Вона виробляє реальність; вона виробляє галузі об'єктів і ритуали істини” [7]. Все це призводить до все більшої незахищеності людської свідомості від маніпулятивних технологій, робить її, за висловом Маркузе, “веселим роботом”. Як специфічне відображення цих культурних змін, виникає образ “інформаційного суспільства” у рамках соціології постмодерну. Специфіка цього образу полягає в тому, що він постулюється у формі критичних суджень, створюється через віддзеркалення того, про що говорять його автори. Суспільство вбачається таким, де знаки втратили своє значення, і тому процеси визначення соціальної поведінки спираються на “набір значень, що передані, однак не мають значень” [8], тобто взаємодія у такому інформаційному суспільстві виглядає досить ірраціонально, а сам його образ досить невизначено – як саме можна виміряти зростання кількості символічних взаємодій та значень у суспільстві? З цієї точки зору суспільство виглядає завжди, за визначенням Ліотара, “скотним двором”, має ризомну побудову, а особистість є лише, за визначенням М. Фуко, “слідом на піску”. Постмодерністський образ “інформаційного суспільства”, таким чином, акцентує увагу на змінах характеру, інтенсивності та ритмів культурного життя, що призводять до ускладнення суспільства, появи нового рівня суспільної взаємодії, нових механізмів і засобів, що йому притаманні, але в рамках предмета соціології досить складно користуватися таким образом для чітких дефініцій нових суспільних реалій.

Роблячи висновки, слід зазначити, що спектр концепцій, які виникли під впливом інформатизації суспільства дуже ширкий, але вже й розглянуті підходи говорять про те, що вони є недостатньо комплексними для вирішення завдань соціологічного аналізу реалій сучасного суспільства. Можна зробити також висновок, що розглянуті концепції фіксують якісно нову роль інформації у процесах суспільної взаємодії, яку вона здобула на протязі останніх десятиріч. Суттєвим є також те, що в суспільстві виникає новий компонент – його можна назвати інфосферою, – який пронизує або ж опосередковує собою усі інші сфери суспільного життя: економіку, культуру, політику, сім'ю, релігію тощо. У подальших дослідженнях процесу узагальнення досвіду соціологічної рефлексії становлення “інформаційного суспільства” слід розглянути концепти

Ю. Габермаса. Е. Гідденса та представників “критичного напрямку” на кшталт Г. Шіллера. Використовуючи досвід рефлексії суспільних змін в різних галузях суспільної практики, соціологія здатна виробити новий образ суспільства, оскільки вона за природою має синтезувати часткові образи, які виникають в наш час на рефлексивному рівні окремих соціальних наук.

-
1. *Bell D.* The social framework of the Information Society. – Oxford, 1980. – P. 183.
 2. *Leadbeater C.* Living in the Air: The new Economy, Viking. – 1999. – P. 18.
 3. *Negroponte N.* Being digital. Hobber and Stoughton // *Marxism Today*. – 1998. – Octob. – P. 3–33;
Dertouzos M. What Will Be: How the New World of Information Will Change Our Lives. – Piaktus, 1997.
 4. *Angell I.* Winners and Losers of in the Information Age // *LCE Magasine*. – 1995. – № 7 (1). – P. 10.
 5. *Machlup F.* The Production and Distribution of Knowledge in the Unated States. – Princenton; NY: Princenton University Press, 1962.
 6. *Porat M.* Communication Policy in an Information Society in *Robinson G.O.* (ed.). – 1978. – P. 32.
 7. *Фуко М.* Надзирать и наказывать. – М. : Ad Marginem, 1999. – С. 284.
 8. *Poster M.* The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. – Cambrige; Polity, 1990. – P. 63.